

*Н.І. Загребельна
Є.О. Маковей
(м. Київ)*

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА МЕЦЕНАТСТВО ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВИХ КІЛ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито деякі аспекти благодійної діяльності українських меценатів і представників громадськості у період Першої світової війни. Показані масштаби та форми допомоги воякам і пораненим.

Ключові слова: *благодійництво, меценат, торгово-промислові кола, інтелігенція, опіка, піклування, біженці, пожертвування.*

Освещены некоторые аспекты благотворительности украинских меценатов и представителей общественности в период Первой мировой войны. Показаны масштабы и формы помощи воинам и раненым.

Ключевые слова: *благотворительность, меценат, торгово-промышленные круги, опека, беженцы, пожертвования.*

It involves the local data, state archives and periodicals of the time; discovers some aspects of the charitable activities of Ukrainian philanthropists during the First World War. Extent and forms of assistance to soldiers and the wounded have been shown.

Keywords: *philanthropy, philanthropist, trade and industry, intelligence, custody, care, refugees, donations.*

Перша світова війна стала одним з найбільш трагічних і переломних періодів в історії українського народу. Її наслідки суттєво вплинули на подальшу його долю та багато в чому визначили суперечливий поступ України у ХХ ст. Адже багатомільйонна найбільш працездатна частина населення України була вилучена з матеріального виробництва і кинута у вир війни, значні її території виявилися окупованими австро-німецькими військами та перебували у прифронтній зоні, промисловість і сільське господарство катастрофічно занепали, а цивільне населення, сотні тисяч якого були зірвані з постійного місця проживання, страждало від усіх негараздів воєнного лихоліття. Проте суспільство не залишилося глухим до проблем воїнів, їхніх родин, біженців, дітей-сиріт та інших категорій постраждалого населення, надавало їм різноманітну допомогу і підтримку.

На основі суспільного досвіду останнього десятиріччя минулого століття та перших років третього тисячоліття переосмислюються традиційні теми історичних

досліджень, які вимагають більш ґрунтовного вивчення, науково виважених підходів та об'єктивних оцінок, і досліджуються нові, обійдені увагою радянської історіографії. Серед них, зокрема, тема, що стосується ролі громадських структур у їх самоорганізації в екстремальних умовах.

Безпосередньо благодійницькій діяльності організацій та підприємства, а також окремих представників громадськості присвячено не так уже й багато наукових праць. Серед прізвищ учених, які займаються цією проблематикою, варто згадати Б. Бернадського, О. Доніка, Т. Лазанську, О. Реєнта, О. Сердюка¹.

У цілому ж порушенні у нашій статті аспекти благодійницької діяльності в роки Першої світової війни отримали лише фрагментарне висвітлення, а отже, потребують подальшого вивчення.

Вже з перших днів після початку воєнних дій чималі організаційні й матеріальні зусилля у справі опіки хворих і поранених фронтовиків здійснювалися різними громадськими організаціями, представниками торгово-промислових кіл, інтелігенції та ін. Зокрема, у Києві ще 20 липня 1914 р. на засіданні місцевого Біржового комітету з ініціативи його голови С. Могилевцева було створено при біржі комісію по збору пожертвувань на потреби війни. Того ж дня шляхом підписки серед його членів вдалося зібрати 156 тис. крб. Невдовзі комісія облаштувала й утримувала чотири лазарети на 270 ліжок. На початку серпня Київське купецьке товариство також організувало комітет для збору коштів на влаштування лазаретів і допомогу сім'ям учасників війни. Через декілька днів комітет відкрив госпіталь на 100 ліжок, попечительницею якого стала Є. Булгакова. У приміщенні Купецького зібрання ще 21 липня відбулася нарада членів Київського свято-володимирського братства за участі офіційних осіб міста. Учасники наради ухвалили організувати санітарні загони, влаштувати лазарети в Пущі-Водиці і Святошині².

Для об'єднання зусиль різних організацій, установ, окремих громадян у наданні допомоги фронтовикам 2 вересня 1914 р. у Києві було створено Загальноміський комітет зі збору пожертвувань на потреби війни. До нього увійшли гласні міської думи, члени Державної думи від Києва, представники різних організацій, які розгорнули активну діяльність у цьому напрямку. Вже через три дні після свого заснування комітет організував одноденний збір пожертвувань у місті та його повіті, який становив 64 494 крб. 22 вересня серед службовців і робітників Південно-Західної залізниці відбувся збір коштів на потреби війни, а 26 вересня серед населення Києва — збір подарунків солдатам київських частин, які перебували на фронті³.

Одночасно наукова й творча інтелігенція міста вживала заходи, спрямовані на забезпечення потреб війни. Так, 27 липня 1914 р. відбулося термінове засідання Вченої ради університету св. Володимира під головуванням в.о. ректора Т. Флоринського. Було вирішено відрахувати 5% від жалування професорсько-викладацького складу на користь сімей, члени яких перебували на фронті, приготувати університетську клініку для прийому поранених воїнів, а нову клініку, збудовану на Батисвій горі, передати в розпорядження місцевого управління Товариства російського Червоного Хреста⁴. Згодом Фізико-хімічному товари-

ству, що діяло при університеті, було доручено організувати виготовлення різних медикаментів, постачання яких із-за кордону у зв'язку з війною значно скоротилося, а то й зовсім припинилося. Особливо відчувався дефіцит хлороформу для операцій поранених воїнів, виробництво якого товариством невдовзі було налагоджено⁵.

24 липня 1914 р. відбулося засідання Вченої ради Політехнічного інституту, на якому обговорювалося питання про забезпечення сімей студентів, мобілізованих до армії та про влаштування лазарету у приміщенні інституту. Вже до 6 вересня всі центральні корпуси цієї установи були відведені для розміщення поранених воїнів, а для облаштування госпіталю створено з професорів інституту спеціальну комісію⁶.

У місті постійно проходили благодійні концерти, кошти від яких передавали на допомогу воїнам і членам їх сімей. Зокрема, згідно з повідомленням газети «Киевлянин» за 15 серпня 1914 р., у міському театрі відбувся великий концерт, прибутки від якого (3 тис. крб) було передано пораненим солдатам. Наприкінці серпня у Педагогічному музеї відбувся благодійний концерт, а 6 вересня в залі Купецького зібрання — літературно-музичний вечір, збір від яких було передано міському комітету допомоги пораненим воїнам⁷.

Подібна картина спостерігалася у всіх великих центрах українських губерній. Так, катеринославське губернське земство на надзвичайному зібранні 1 серпня 1914 р., заслухавши доповідь управи «Про заходи, викликані війною», постановило: «Приєднатися до загальноземської організації допомоги хворим і пораненим, асигнувавши на її потреби 100 тис. крб та передати в розпорядження місцевого губернського комітету 75 тис. крб. Обрати з числа губернських гласних на з'їзд уповноважених одного представника і в місцевий губернський комітет — 10». Одночасно губернська земська управа звернулася до населення з такою відозвою: «...Управа звертається до всього населення губернії жертвувати на суспільну справу всім, хто чим може, спрямовуючи пожертвування в губернську управу. Прийом пожертвувань грошима і речами здійснюється в управі щоденно з 10 год. ранку до 3 год. дня». І далі: «Всі, хто не призваний зі зброєю в руках захищати честь батьківщини, повинен вважати своїм святим обов'язком надавати допомогу хворим і пораненим воїнам та родинам осіб, мобілізованих до армії⁸».

У Харкові зібрання членів місцевих Біржового й Купецького товариств, яке відбулося 30 липня 1914 р., прийняло постанову такого змісту: «Клопотати перед урядом про заснування комітету харківських купців, торговців і промисловців на чолі з харківським губернатором для збору коштів на обладнання й утримання лазарету імені харківських купців та торгово-промисловців. Дозволити комітету випустити підписні листи в обмеженій кількості, відкрити підписку для збору пожертвувань і встановити карнавки (дерев'яні підставки) з тією ж метою в різних торгових установах та закладах Харкова». Одночасно зібрання членів харківської біржі виділило на потреби, пов'язані з війною, 40 тис. крб. Зі свого боку, засідання членів Комерційного клубу ще 26 липня постановило виділити 10 тис. крб на ті ж самі цілі, а особисті пожертвування

спрямувати на утримання вищезазначеного лікувального закладу. У створеному лазареті «Харківського купецького товариства й торгово-промисловців міста» нараховував 300 ліжок. Розміщувався він у двоповерховому будинку, мав операційні та перев'язочні кімнати, їдальню й обслуговувався шістьма постійно працюючими лікарями⁹.

У вересні 1914 р. Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, яка розташовувалася в Харкові, обладнала стаціонарний госпіталь на 295 ліжок і повністю його утримувала, а також асигнувала кошти на облаштування двох пересувних лазаретів. Згодом, у листопаді 1914 р., керівництво цієї організації субсидувало для утримання зазначених лікувальних установ 1 млн крб.¹⁰ На кошти Головного комітету, службовців і робітників Південних залізниць були облаштовані й утримувалися 7 лазаретів для поранених військовослужбовців, у яких знаходилося 334 лікарняних ліжка. Лише за перший рік війни Головний комітет Південних залізниць на утримання лазаретів, подарунки фронтовикам та інші потреби, пов'язані з війною, витратив 300 тис. крб.¹¹

В Україні організовувалися одноденні пожертвування різними благодійними організаціями, влаштовувалися лотереї, кошти від яких спрямовувалися на допомогу жертвам війни. Зокрема, у серпні 1914 р. київський губернатор дозволив місцевому відділенню Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам звернутися до населення із закликом жертвувати кошти на потреби Товариства, а його уповноваженим членам збирати пожертвування в межах Києва і губернії. 30 вересня у місті відбувся одноденний збір пожертвувань на користь Червоного Хреста для допомоги пораненим воїнам¹². Чималі кошти збирали й відомі артисти, як наприклад, соліст Імператорського оперного театру Л. Собінов, який улаштував концерти в Петрограді й Москві та багатьох провінційних містах на прохання «Комітету Мармурового палацу по збору на потреби війни», що знаходився під опікою представників царської родини, для придбання перев'язочних засобів і на організацію санітарних загонів¹³.

Оскільки значна частина українського населення не мала можливості надати допомогу постраждалим військовослужбовцям грошима, то вона жертвувала продукти харчування, одяг, взуття, товари першої необхідності, збір яких організовувався спеціальними комітетами. Зокрема під прапором Червоного Хреста в районі Південно-Західної залізниці з 1 листопада 1914 р. розпочав свою діяльність «Тимчасовий комітет Південно-Західних залізниць по завідуванню фондом війни», який збирав пожертвування від населення у вигляді продуктів харчування та влаштовував склади харчувальних пунктів для обслуговування хворих і поранених солдатів. Вони знаходилися на всіх найбільших залізничних станціях Правобережної України. Членом комітету вважався кожний, хто жертвував визначену наперед кількість продуктів, отримуючи за здану продукцію квитанцію, яка і була членським квитком. Особам, пожертвування яких не досягали визначених мінімальних розмірів, пропонувалося, згідно зі статутом, об'єднуватися з іншими, щоб і менш заможні громадяни могли брати участь у цій благородній справі¹⁴.

Поряд з цим Тимчасовий комітет Південно-Західних залізниць по завідуванню фондом війни в ці дні звернувся з такими словами й до своїх працівників: «...Воїни в діючій армії зазнають всіляких нестатків і злиднів у самому необхідному. Тимчасовий комітет визнав за необхідне тепер же розпочати організацію періодичного забезпечення армії корисними подарунками для нижчих чинів. Виготовлений засобами Комітету подарунок складається з невеликої торби, в якій можна розмістити 1/8 фунта тютюну з необхідною кількістю паперу і дві теплі онучі. Тимчасовий комітет звертається до залізничників-службовців з проханням взяти в цьому участь. Крім зазначеного, в торбу можна покласти рукавиці, навушники, хустки та інше на власний розсуд, у відповідності до її розміру... Означені подарунки і теплі жилети будуть відправлятися переважно в ті частини, які в мирний час розташовувалися в містах Південно-Західного краю»¹⁵.

До складу управління цієї благодійної організації входили найвищі сановники краю, яким надавалося право співробітників Російського Товариства Червоного Христа (РТЧХ). Зокрема, його головою був колишній генерал-губернатор Ф. Трепов, почесним членом — митрополит Київський і Галицький Флавіан, членами — начальник Південно-Західної залізниці В. Шміт, начальник служби руху — Б. Бутенко, а також земські діячі, військові, землевласники, жінки з вищих станів. Для завідування і керівництва справами комітету в окремих районах були засновані посади попечителів¹⁶.

Щоб урятувати українські клуби у Києві, Полтаві, Москві та Петербурзі від репресій влади, з початком війни в їх помешканнях влаштовувалися лазарети для поранених солдатів. Поодинокі «Просвіти» після того як царський уряд заборонив друкування всіх українських видань і просвітницьку роботу серед населення, що поставило під загрозу їх функціонування, визначили новий, пріоритетний напрямок у своїй діяльності, а саме — благодійність на користь фронтовиків і цивільного населення. Так, миколаївська «Просвіта», заснована в 1907 р. М. Аркасом, взялася за організацію зборів грошових пожертвувань на користь діючої армії та лазаретів, фінансувала діяльність місцевого відділення Тетянинського комітету¹⁷.

Згідно зі звітом ради «Просвіти» за 1915 р., кошти, зібрані у жовтні від влаштованого нею концерту, були надіслані в міські лікарні й госпіталі для хворих і поранених воїнів. Для цього також використовувалися вступні та членські внески, сума яких значно зросла через збільшення кількості нових членів в організації. У серпні 1915 р. до неї вступили 94 нові члени, які сплатили 750 крб. внесків. У наступні роки «Просвіта» взяла під свою опіку ще й лазарет у Москві, госпіталь дамського комітету в Миколаєві та ін. Крім збору пожертвувань, проведення різноманітних вікторин, лотерей, члени цієї української організації влаштовували вечори, концерти, театральні вистави, виступи хору, пропагували і продавали літературу. Тільки у 1916 р. в міських госпіталях «Просвіта» організувала 20 концертів та вистав¹⁸.

Тисячі невеликих за розмірами окремих пожертвувань зрештою перетворювалися на величезні суми, які були значною підтримкою для постраждалих

фронтовиків. Нерідко окремі домовласники, сільські громади виявляли бажання опікуватися у своїх домівках чи громадських закладах легкопораненими. Колонія менонітів, яка розташовувалася на Хортиці, в Катеринославській губернії, запропонувала місцевому комітету Всеросійського земського союзу (ВЗС) взяти на повне утримання 700 таких воїнів, а селяни Петропавлівської волості Маріупольського повіту — понад 100. Проте через заборону губернського комітету ВЗС віддавати останніх у патронаж благодійникам було запропоновано на зібрані ними кошти відкрити лазарет чи утримувати за власний рахунок певну кількість ліжок в одному з госпіталів ВЗС¹⁹.

Взагалі роль приватної ініціативи у функціонуванні гуманітарних організацій і закладів у роки Першої світової війни була досить вагомим. Про масштаби допомоги приватних осіб, наданої вже у перші місяці війни, свідчили дані, наведені на загальних зборах РТЧХ 21 вересня 1914 р. На кошти приватних осіб в Україні утримували 12 тис. госпітальних місць²⁰. Відомий цукропромисловець і землевласник Ю. Кеніг та його дружина 28 липня 1914 р. подали до Богодухівського повітового розпорядчого комітету з евакуації, що на Харківщині, заяву такого змісту: «Бажаючи прийти на допомогу урядово-громадським організаціям в справі евакуації поранених на війні, маю честь запропонувати комітету приміщення в Гутянському маєтку з ліжками, медичним доглядом та повним утриманням на 60 осіб (20 офіцерів і 40 солдатів)... У випадку необхідності кількість ліжок може бути збільшена ще на 20»²¹. Відомий київський домовласник М. Гальперін разом із дружиною влаштували лазарети у Києві та Шполі на 25 і 20 ліжок відповідно²².

Серед приватних лазаретів, заснованих насамперед заможними людьми, чимало було таких, які відзначалися багатою матеріально-господарською частиною та підбором висококваліфікованого медичного персоналу. Проте переважна більшість приватних лазаретів були невеликими за розмірами, по 5–10 ліжок. Адже, крім заможних громадян, лікувальні заклади для фронтовиків засновували люди і так званого середнього класу: лікарі, викладачі вищих та середніх навчальних закладів, дрібні підприємці, домовласники й ін.

Яскравим прикладом приватної благодійності в роки Першої світової війни стала українська родина підприємців-землевласників Терещенків. Її представники були членами багатьох благодійних організацій і брали активну участь в їх роботі, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні за розмірами внески на допомогу жертвам війни. Михайло Іванович Терещенко — майбутній міністр закордонних справ Тимчасового уряду у 1917 р. — з початком війни як уповноважений РТЧХ організував госпіталі в тилу Південно-Західного фронту, завідував польовим складом Червоного Хреста, що розміщувався у Києві²³. У зв'язку з дефіцитом медичних інструментів у кінці жовтня 1915 р. з ініціативи Н. Уварової (доньки Ф. Терещенка) і доктора медицини Н. Кисилевича було засновано «Майстерню по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів імені Ф. Терещенка для потреб армії й лазаретів». Вона була обладнана й утримувалася виключно на кошти засновниці, перебувала під прапором ВЗС і постачала свої вироби не тільки для його

медичних закладів, а й Міського союзу та Військового медично-санітарного управління²⁴. Вже до кінця того ж року майстерня виготовила 10 950 голок і 500 термометрів²⁵.

Надія Володимирівна Терещенко очолювала місцеве відділення комісії зі збору пожертвувань ВЗС. Зокрема, у грудні 1914 р. вона звернулася до управителів, службовців та робітників заводів і маєтків, що перебували у власності родини Терещенків, із проханням надати посильну матеріальну допомогу діючій армії²⁶. Вже у січні 1915 р. від службовців контори нащадків О. Терещенка, службовців і робітників Мартинівського цукрового заводу, маєтків Н. Муравйової-Апостол та Ф. Терещенка, а також особисто від С. М. та Є. В. Терещенків і В. Ханенко надійшли пожертвування — одягом, взуттям, тканинами, продуктами, цигарками та іншими предметами першої необхідності — на загальну суму 5123 крб.²⁷ Пожертвування Терещенки здійснювали постійно, серед яких, насамперед, вирізнялися внески жінок цієї родини.

Представники родини Терещенків наприкінці 1915 р. власним коштом утримували у Києві шість лазаретів. Так, нащадки Ф. Терещенка опікувалися лікувальним закладом, що розміщувався по Бібіковському бульвару, 13 (нині — бульвар Шевченка), на 50 осіб. Один із них, Федір Федорович, у власному будинку по вул. Олександрійській, 25 (вул. Грушевського, 10) відкрив лазарет на 60 хворих. Нащадки І. Терещенка утримували лазарети в училищі по вул. Великій Підвальной, 38 (вул. Ярославів Вал, 40) на 300 осіб та у Клінічному містечку на Батієвій горі для інфекційних хворих на 145 осіб²⁸. Ольга Миколаївна Терещенко по вул. Кузнечній, 6 заснувала лазарет-притулок на 20 чол. і взуттєву майстерню для воїнів нижніх чинів з ампутованими кінцівками. Зокрема, у заяві до місцевого комітету Червоного Хреста вона повідомляла: «Мною влаштовується лазарет по вул. Кузнечній, 6 на 20 ліжок для одужуючих поранених нижніх чинів, які потребують посиленого харчування та тривалого лежання. Все обладнання цього лазарету, котрий бажала б назвати «Ольгинським лазаретом для одужуючих поранених нижніх чинів», його повне утримання з медичним персоналом, прислугою і медикаментами буде здійснюватися моїм власним коштом за участі моїх рідних сестер. Прошу дозволити мені бути його попечительницею та прийняти лазарет у відання Червоного Хреста»²⁹.

Ще один лазарет на 135 осіб Терещенки відкрили в амбулаторії лікарні для чорноробів, заснованої наприкінці XIX ст. переважно завдяки їхнім організаційним та фінансовим зусиллям. Лазарет утримувався вдовою О. Терещенка, за життя попечителя цієї лікарні його чотирма сестрами та їхніми чоловіками. Зокрема, загальна сума витрат на діяльність цього лікувального закладу лише за січень 1916 р. становила 8631 крб.³⁰ Крім цього, Варвара Миколаївна Ханенко (сестра О. Терещенка) надала кошти на організацію курсів по догляду за хворими й пораненими в госпіталях, що підпорядковувалися Київському губернському комітету ВЗС, а Єлизавета Михайлівна Терещенко разом із синами утримувала два передових лікувальних загони на фронті, які підпорядковувалися РТЧХ³¹. У цілому родина Терещенків належала до тих приватних добротинців, які під час війни здійснили найбільші пожертвування на користь постраждалих співвітчизників.

Отже, організаційні й матеріальні зусилля у справі опіки хворих і поранених фронтовиків уже з перших днів після початку воєнних дій здійснювалися різними громадськими організаціями («Просвіта»), представниками торгово-промислових кіл («Комісія по збору пожертвувань на потреби війни при київській біржі»), «Комітет для збору коштів на влаштування лазаретів і допомогу сім'ям учасників війни при київському купецькому зібранні»), інтелігенції (лікарі, викладачі вищих та середніх навчальних закладів), пересічними українцями, значна частина яких, не маючи можливості надавати допомогу постраждалим військовослужбовцям грошима, жертвувала продукти харчування, одяг, взуття, інші товари і речі першої необхідності. У роки Першої світової війни була досить вагомою роль приватної ініціативи у функціонуванні гуманітарних організацій і закладів (цукропромисловців Ю. Кеніга, родини Терещенків та Ханенків, київського домовласника М. Гальперіна).

¹ Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2005. — Вип. 9. — С. 172–173; Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Там само. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 196–240; Реснт О.П. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — 480 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі — ЦДІАК України), ф. 719, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

³ *Києвлянин*. — 1914. — 13 сентября.

⁴ Там же. — 30 сентября.

⁵ Там же. — 31 сентября.

⁶ Державний архів м. Києва (Далі — Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 353, спр. 108, арк. 3, 6–8.

⁷ *Києвлянин*. — 1914. — 29 июля, 15, 31 августа, 8 сентября.

⁸ Державний архів Донецької області (Далі — Держархів Донецької обл.), ф. 110, оп. 1, спр. 109, арк. 26.

⁹ Державний архів Харківської області (Далі — Держархів Харківської обл.), ф. 313, оп. 1, спр. 2, арк. 49.

¹⁰ Харьковские губернские ведомости. — 1914. — 4 сентября.

¹¹ Реснт О.П. Вказ. праця. — С. 112.

¹² ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 286, арк. 8, 51.

¹³ Там само, арк. 130 зв.

¹⁴ Там само, арк. 68–70.

¹⁵ Там само, арк. 77.

¹⁶ Там само, арк. 71–73.

¹⁷ Державний архів Миколаївської області (Далі — Держархів Миколаївської обл.), ф. 206, оп. 1, спр. 30, арк. 1–4.

¹⁸ Там само, арк. 5–6.

¹⁹ Екатеринославский губернский комитет Всероссийского земского союза. Статистические данные. — М., 1914. — С. 17, 23.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 4, арк. 247 зв.

²¹ Держархів Харківської обл., ф. 313, оп. 1, спр. 2, арк. 90.

²² ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 42, арк. 164, 197.

²³ *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 172–173.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 370, арк. 1.

²⁵ Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 647, арк. 26.

²⁶ Там само, арк. 27.

²⁷ Там само, спр. 636, арк. 10.

²⁸ *Донік О.М.* Вказ. праця. — С. 172–173.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 719, спр. 42, арк. 258.

³⁰ Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 133, арк. 1.

³¹ Там само, ф. 719, оп. 1, спр. 4, арк. 249 зв.